

Peter Mair en de vertegenwoordigende democratie¹

Rudy B. Andeweg

*“As parties fail, I argue, so too fails popular democracy”
(Mair, 2006b, p. 10)*

Met het veel te vroege overlijden van Peter Mair (1951-2011) verloor de Europese politieke wetenschap een van haar meest vooraanstaande onderzoekers. Mair geniet vooral bekendheid als een expert op het terrein van politieke partijen, maar de laatste jaren verbreedde zijn belangstelling zich meer en meer naar de vertegenwoordigende democratie in bredere zin. Over de ontwikkeling van politieke representatie als een schakel tussen de beleidsopvattingen van burgers en de beleidsinspanningen van hun vertegenwoordigers sprak hij in steeds somberder bewoordingen. In dit essay schets ik de verschillende fases in het denken van Peter Mair over dit thema alvorens de vraag te stellen of zijn pessimisme over de toekomst van de vertegenwoordigende democratie gewettigd is.

1995: de transformatie van de vertegenwoordigende democratie

De eerste fase begint met de publicatie in 1995 van ‘Changing Models of Party

Organization and Party Democracy; the Emergence of the Cartel Party’, geschreven samen met Richard Katz en nu een van de meest geciteerde artikelen in de politicologische literatuur (1590 keer volgens Google Scholar in juli 2012!). In dat artikel identificeerden Katz en Mair een drietal veranderingen met betrekking tot politieke partijen: partijen zijn steeds minder geworteld in de samenleving; partijen worden steeds afhankelijker van de staat; en partijen convergeren in termen van hun standpunten. Tezamen markeren deze ontwikkelingen het ontstaan van de kartelpartij. Over dat inmiddels beroemde concept van de kartelpartij is al veel geschreven, maar daarbij is minder aandacht uitgegaan naar het feit dat Katz en Mair het model van de kartelpartij expliciet verbonden aan een herziening van het model van de vertegenwoordigende democratie. In dat herziene model “[d]emocracy ceases to be seen as a process by which limitations or controls are imposed on the state by civil society. Political leadership needs to be renewed and elections provide a peaceful ritual by which this may be accomplished. Feed-

back is necessary if rulers are to provide government that is broadly acceptable, and contested elections, which signal public pleasure (or displeasure) with policy and outcomes, provide that feedback. Thus, the state provides contested elections. And since democratically contested elections, at least as currently understood, require political parties, the state also provides (...) political parties" (Katz & Mair, 1995, p. 22).

In deze visie op vertegenwoordigende democratie bestaat er nog steeds een relatie tussen kiezers en gekozenen, maar het accent ligt op de laatsten en zij zoeken niet zozeer een mandaat vooraf, maar leggen verantwoording af achteraf. Deze visie is op zichzelf niet zo verschillend van andere analyses uit die tijd ('*audience democracy*' (Manin, 1997), '*representation from above...*' (Esaiasson & Holmberg, 1996), en '*... ex post*' (Andeweg & Thomassen, 2005) en zij impliceert weliswaar een transformatie van de vertegenwoordigende democratie, maar niet noodzakelijkerwijs een verzwakking.

Toch valt uit het taalgebruik van Katz en Mair af te leiden dat er volgens hen meer aan de hand is dan louter een transformatie. Zo beschrijven zij verkiezingen als een '*dignified*' onderdeel van het bestel, daarmee de goede verstaander verwijzend naar het onderscheid dat de Britse negentiende-eeuwse journalist Walter Bagehot maakte tussen de '*efficient*' onderdelen van de constitutie (zoals het kabinet) en de '*dignified*' onderdelen (zoals de monarchie). De laatste zijn wel van belang, maar het is vooral een symbolisch belang. Nog duidelijker is dit in Peter Mairs bijdrage 'Political Parties, Popular

Legitimacy and Public Privilege' aan een themanummer van *West European Politics* getiteld 'The Crisis of Representation in Europe' (1995). Daarin vergelijkt hij politieke partijen met de Franse adel aan de vooravond van de Franse Revolutie: steeds meer privileges en steeds minder maatschappelijke relevantie. Eenzelfde asymmetrie die volgens Tocqueville een van de oorzaken van de revolutie vormde, beschouwde Mair als achtergrond van de toenemende afkeer van politieke partijen. Er is iets dreigenders aan de hand dan een transformatie als de vertegenwoordigende democratie wordt vergeleken met het ancien régime.

2004-2007: de uitholling van de vertegenwoordigende democratie

Dit wordt duidelijker in de volgende fase, met een reeks overlappende papers: 'Democracy Beyond Parties' (voor het eerst gepresenteerd in 2004), 'Ruling the Void?' (*New Left Review*, 2006), en een tweetal lezingen: Peter Mairs Uhlenbeck Lecture op het Netherlands Institute of Advanced Studies (NIAS) in 2006 en zijn Schapiro Memorial Lecture, gepubliceerd in *Government and Opposition* (2007). In de eerste fase zag Mair de vertegenwoordigende democratie veranderen maar niet wankelen, omdat politieke partijen zich aanpassen maar niet verzwakken. In deze tweede fase corrigeert Mair expliciet zijn eerdere optimisme over partijverandering: "This now seems far too sanguine an interpretation" (2006a, p. 50). Partijen zijn

wel degelijk aan het verzwakken en: “As parties fail, I argue, so too fails popular democracy” (2006b, p.10).

Om die stelling te onderbouwen, ontwikkelt hij een onderscheid tussen ‘*popular democracy*’ (in feite: vertegenwoordigende democratie) en ‘*constitutional democracy*’. Dat laatste begrip blijft wat vaag, maar lijkt een combinatie te zijn van ‘*checks and balances*’ en van regering niet door of van het volk maar voor het volk (Mair, 2006b). Mair betoogde dat politieke partijen in het verleden ‘*popular democracy*’ en ‘*constitutional democracy*’ met elkaar verbonden en zo aan ‘*constitutional democracy*’ legitimiteit verschaften. Doordat partijen hun vertegenwoordigende ambities hebben prijsgegeven vervullen zij deze legitimerende functie niet langer. Als gevolg daarvan is ook het publieke debat over democratie verworden tot “an attempt to redefine democracy in the absence of the demos” (2006b, p. 9).

“Democracy without a demos” is een uitdrukking die wij vooral herkennen uit debatten over het democratische tekort in de Europese Unie. Het Europese niveau was in Peter Mairs werk lange tijd nogal verwaarloosd, en het is in deze fase dat hij voor het eerst gaat kijken naar de relatie tussen Europese integratie en de evolutie van de vertegenwoordigende democratie (vooral Mair, 2007). Het probleem van het democratische tekort van de EU staat in Mairs opvatting niet op zichzelf. Dat politieke partijen in gebreke blijven om ‘*popular democracy*’ te verbinden met ‘*constitutional democracy*’ is de oorzaak van zowel het wijdverspreide ongenoegen over de Europese Unie als de malaise waarin nationale democratieën verkeren.

In zijn ogen is euroscepticisme slechts een deel van een veel omvattender ‘*polity scepticism*’ (2006b; 2007).

Doordat politieke partijen hun wortels in de samenleving en daarmee hun vertegenwoordigende functie verwaarlozen, ontbeert hun bestuurlijke functie legitimiteit. Dat heeft verstreckende gevolgen: “It probably cannot succeed in the longer term” (2006b, p. 31) en we zijn getuigen van “the hollowing of Western Democracy” (2006a).

2008-2011: de vertegenwoordigende democratie hersteld of afgeschreven?

In Peter Mairs laatste geschriften over vertegenwoordigende democratie observeert hij twee nieuwe ontwikkelingen. Op het eerste gezicht lijken zij tegenstrijdig: de ene geeft reden tot optimisme, de andere tot pessimisme over de toekomst van de vertegenwoordigende democratie.

De hoopvolle ontwikkeling die Mair waarneemt is een tendens tot bipolariteit in het partijstelsel van veel landen. Hij is hierover het duidelijkst in zijn bijdrage aan het Festschrift voor Jacques Thomassen (2011), maar schreef daarover al eerder in *West European Politics* (2008). In meer en meer landen lijken politieke partijen samen te klonteren tot twee blokken. Met behulp van een maat voor ‘*interbloc volatility*’, laat Mair zien hoe de scheidslijn tussen het regeringsblok en het oppositieblok belangrijker is geworden voor de bewegingen van de kiezers. Bipolariteit was de uitzondering

maar lijkt nu de regel geworden: in Italië, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Griekenland, Portugal, Spanje, Hongarije, Tsjechië, Polen, Denemarken, Malta. In zijn onderzoek onttrekken slechts vijf landen zich aan deze trend: België, Nederland, Luxemburg, Finland en Zwitserland.

De reden waarom dit goed nieuws is voor de vertegenwoordigende democratie behoeft enige toelichting. In sociologisch of ideologisch opzicht zijn de partijen steeds minder verschillend van elkaar. Daardoor wordt het moeilijker voor kiezers om een zinvolle *'prospective'* stem uit te brengen op basis van het partijprogramma voor toekomstig beleid. De enige manier waarop kiezers nog een keuze kunnen maken is door een *'retrospective'* stem uit te brengen op basis van de beleidsprestaties in het verleden. Maar als zo'n verschuiving van mandaat vooraf naar verantwoording afleggen achteraf zinvol wil zijn, moet het mogelijk zijn voor de kiezers om een wisseling van de wacht te bewerkstelligen: onvrede met het beleid moet kunnen leiden tot "throwing the rascals out". Van Thijn (1967) noemde dat in de Nederlandse discussie over staatkundige hervorming ooit een *'pendule-democratie'*, waarin de pendule van de macht, in beweging gebracht door de kiezer, heen en weer zwaait tussen twee blokken (bij Van Thijn *'stembusakkoorden'*). Bipolariteit is daarvoor een noodzakelijke voorwaarde. Peter Mair erkent dit: "This [bipolarization] is all well and good. The argument might also stop here – leaving us with a new rough and ready equilibrium that is more in tune with the new roles of parties and the new patterns of competition. As a result there would be

no need to talk of a democratic malaise or of a crisis of legitimacy. In this new order, politics and party competition would be different, but not necessarily less effective or less legitimate" (2009, p. 9).

Maar direct verwerpt Mair bipolarisatie als oplossing voor de uitholling van de vertegenwoordigende democratie. De reden is simpel. Peter Mair heeft nooit willen accepteren dat verantwoording achteraf het inhoudelijke mandaat vooraf geheel kan vervangen. Voor politieke partijen geldt dat hun "capacity to justify or legitimize their claim to govern depends at least in part on their claim to represent" (2009, p. 10). Dat is op zijn minst voor discussie vatbaar, maar Mair heeft een sterker argument voor zijn pessimisme over de toekomst van de vertegenwoordigende democratie. In een ongepubliceerd paper uit 2009 vervangt hij het onderscheid tussen *'popular'* en *'constitutional democracy'* door het helderder en krachtiger onderscheid tussen *'representative'* en *'responsible government'*. *'Representative government'* is een regering die responsief is, die luistert naar wat de kiezers willen. *'Responsible government'* is verantwoord regeren, prudent en consistent, waarbij de internationale verplichtingen van een land worden nagekomen. Het wordt in toememende mate moeilijk om vertegenwoordigend en verantwoord regeren met elkaar te verzoenen. Allerlei wettelijke en praktische beperkingen, en het gewicht van beleidsverplichtingen uit het verleden, dwingen politieke partijen de publieke opinie te negeren. De kartelpartij is vrijwel verdwenen uit deze analyse, of het moest zijn dat dit soort partijen geen beroep meer kan doen op de loyaliteit van de achterban om

hen te doen aanvaarden dat de partij haar verkiezingsbeloften niet kan inlossen omdat ze niet verantwoord zouden zijn.

In een eveneens ongepubliceerd paper uit 2011 ('Bini Smaghi vs the Parties') illustreert Mair de steeds bredere kloof tussen vertegenwoordiging en verantwoord regeren aan de hand van de gevolgen van de financiële crisis voor de Ierse politiek – Lorenzo Bini Smaghi is het (deels in België opgeleide) lid van de Raad van Bestuur van de Europese Centrale Bank dat de Ierse partijen dwong hun financiële verplichtingen boven electorale overwegingen te stellen. Het gezigzag in IJsland over het nakomen van de Icesave-verplichtingen aan Engeland en Nederland, de kortstondige flirt van de toenmalige Griekse premier Papandreou met een referendum over het pakket aan Europese reddingsmaatregelen, de plotselinge oppositie van de Nederlandse PvdA tegen het nieuwe Europese begrotingsverdrag naar aanleiding van de interne strijd om het partijleiderschap – het zijn evenzovele illustraties van Peter Mairs overtuigende diagnose van afnemende compatibiliteit tussen politieke vertegenwoordiging en verantwoord regeren.

Dit is slechts een grove schets van de drie fasen in Mairs denken over de vertegenwoordigende democratie. Er zijn nog wel meer boeiende verschillen tussen deze drie fasen, zoals de rol van het populisme binnen de vertegenwoordigende democratie. In de eerste fase wordt de opkomst van populistische partijen nog gezien als een natuurlijke reactie op het ontstaan van de kartelpartij, in een soort dialectische beweging (1995, pp. 23-24). In de tweede fase is populisme niet alleen

een kenmerk van nieuwe partijen op de rechtervleugel, maar is het zichtbaar bij alle, ook de gevestigde, politieke partijen (en in het bijzonder in Blairs New Labour) (2002). In de derde fase ontwaart Mair een vertakking ('*bifurcation*') van de partijstelsels, waarbij de gevestigde partijen verantwoord handelen maar hun kiezers niet meer vertegenwoordigen, terwijl de populistische partijen de kiezers wel vertegenwoordigen maar zich niet verantwoord gedragen (2009, pp. 16-17).

Maar het meest opvallende is dat Peter Mair in elke fase pessimistischer werd over de ontwikkeling van de vertegenwoordigende democratie. Onderging de democratie in de eerste fase nog vooral een transformatie, in de tweede fase werd zij uitgehold, en in de derde fase wordt die uitholling omschreven als een onomkeerbaar proces: "(...) we have a situation in which the malaise is pathological rather than conditional" (2009, p. 17). Er staat nogal wat op het spel.

Pessimisme ter discussie

De ontwikkeling in Peter Mairs denken over de vertegenwoordigende democratie, uitmondend in zijn diagnose van politieke partijen die uiteengetrokken worden door enerzijds hun kiezers en anderzijds hun verantwoordelijkheden is zeker plausibel. Als altijd in Mairs geschriften zijn de aangevoerde argumenten overtuigend en is de betoogtrant verleidelijk. Toch waag ik het twee kritische kanttekeningen te plaatsen: bij de interpretatie van de feiten en bij de onderliggende assumpties.

Ik trek de feitelijke ontwikkelingen die Peter Mair constateert in politieke partijen en in de samenleving niet in twijfel, maar wel de conclusies die hij er soms uit trekt. Is een daling van de opkomst bij verkiezingen bijvoorbeeld werkelijk het bewijs dat politieke partijen niet langer geworteld zijn in de samenleving, dat “citizens are heading for the exits of the national political arena” zoals hij betoogt (2006a, p. 44)? De groep *hard-core* niet-stemmers is niet erg groot en kiezers blijken heel diverse motieven te hebben om wel of niet te gaan stemmen. Wat wij zien ontstaan is eerder dat kiezers een weloverwogen besluit nemen om deel te nemen of thuis te blijven op grond van wat er op het spel staat en van wat er te kiezen valt. Het onderscheid tussen ‘*first order*’- en ‘*second order*’-verkiezingen is krachtig gebleken, en niet alle verkiezingen zijn tweederangs – niet alle verkiezingen behoren slechts tot het ‘*dignified*’ deel van de constitutie.

Het is nog minder duidelijk waarom toegenomen volatilititeit (het wisselen van partij tussen twee verkiezingen) en ‘*ticket splitting*’ (het stemmen op verschillende partijen in verkiezingen voor verschillende organen) wijzen op een afhaken van de kiezers. “Inconsistency goes hand in hand with indifference”, stelt Mair (2006a, p. 38), maar zijn het niet veeleer tekenen dat de kiezers eindelijk bevrijd zijn van hun subculturele ketenen en hun eigen keuzes beginnen te maken? Dat zou de vertegenwoordigende democratie eerder versterken dan verzwakken, toch?

En hoewel het ontegenzeggelijk waar is dat politieke partijen in ideologisch opzicht convergeren, is het geen overdrijving om te stellen dat “[a]s party program-

mes become more similar (...) there is a shrinkage in the degree to which electoral outcomes can determine government actions” (Katz & Mair, 1996, p. 22), dat “the representation of the citizens, to the extent that it occurs at all, is given over to other, non-governing organizations and practices (...) that are disconnected from the party system” (Mair, 2009, p. 6)? Misschien geholpen door steeds vaker geraadpleegde ‘stemwijzers’ blijken kiezers nog steeds in staat om een onderscheid te maken tussen politieke partijen, en de programmatische verschillen tussen politieke partijen blijken nog steeds vertaald te worden in het regeringsbeleid (Dalton *et al.*, 2011; voor Nederland, zie ook Van der Kouwe *et al.*, 2011).

Nog afgezien van de soms betwistbare interpretatie van de feitelijke ontwikkelingen stoelt Peter Mairs pessimisme over de vertegenwoordigende democratie op twee aannames, de ene expliciet en de andere impliciet, die beide voor discussie vatbaar zijn.

De expliciete assumptie is dat de enige levensvatbare vorm van democratie er een is waarin politieke partijen centraal staan. Het beroemde citaat van Schattschneider, dat “political parties created democracy and that modern democracy is unthinkable save in terms of parties” (Schattschneider, 1942, p. 1) duidt op in veel van Mairs geschriften. “Without parties, and still following Schattschneider, we would then be left either with no real democracy and no real system of representative government; or with what continues to be called democracy, but which would be redefined so as to downgrade or even exclude the popular component – since it is

this particular component that depends so closely on party" (Mair, 2006b, p. 12).

Dalton *et al.* beschuldigen Mair ervan dat hij Schattschneiders citaat overinterpreteert, Schattschneider zelfs op zijn kop zet (Dalton *et al.*, 2011, p. 13). Dat is misschien weer overdrijving van hun kant, maar het kan geen kwaad nog eens vast te stellen dat – Schattschneider of niet – de onmisbaarheid van politieke partijen niet meer dan een assumptie is, en niet een getoetste hypothese. De schaalvergroting die het gevolg was van de invoering van het algemeen kiesrecht leidde destijds tot veel pessimisme over de houdbaarheid van de vertegenwoordigende democratie. Door velen onvoorzien bleken nieuwe organisaties, politieke partijen, een antwoord te vormen op die schaalvergroting. De huidige verzwakking van politieke partijen veroorzaakt nu hernieuwd pessimisme, alsof er niet andere vormen van *'elite-mass linkage'*, nu nog onvoorzien maar wel denkbaar, zijn.

Naast het feit dat politieke partijen wel erg centraal staan in Peter Mairs opvatting over vertegenwoordigende democratie, is zijn opvatting over politieke partijen erg Europees. Europese politicologen mogen graag klagen dat zoveel van onze theoretische concepten – partij-identificatie, politieke vertegenwoordiging, *'executive-legislative relations'*, enz. – zijn ontwikkeld in en voor een tamelijk uitzonderlijk politiek systeem: dat van de Verenigde Staten, maar met politieke partijen lijkt het eerder andersom te zijn. Duverger, Rokkan en Sartori conceptualiseerden politieke partijen in en voor Europa, en het zou best eens kunnen zijn dat Europese politieke partijen uitzonderlijk zijn, met

hun oorsprong in sociale scheidslijnen, de dominantie van de 'massa-partij' als organisatorisch principe, enz. Dat is een heel andere diersoort dan de partijen in de Amerika's, in Afrika, of in Azië.

In hun artikel over het ontstaan van de kartelpartij bekritisieren Katz en Mair nog auteurs die alleen een verzwakking van partijen zien omdat zij de ontwikkelingen analyseren met Duvergers massa-partij als referentiepunt: *'an inappropriate standard'* (1995, p. 25). Maar in zijn latere werk bezondigt Mair zich aan precies dezelfde fout: de erosie van de sociologische en ideologische identiteit van partijen resulteert in hun onvermogen om te kunnen vertegenwoordigen, en dat holt de vertegenwoordigende democratie uit. Dat impliceert dat de massa-partij voor Mair wel degelijk het ijkpunt vormt. Daarom kan hij de verbeterde *'accountability'* van partijen door de bipolarisering van het partijstelsel ook niet als een hoopgevende ontwikkeling omarmen.

Peter Mair had bovendien een rooskleurige visie op het tijdperk van de massa-partij. Zo schreef hij dat "Previously, and probably through to at least the 1970s, conventional politics was seen to belong to the citizen, and something in which the citizen could, and often did, participate" (2006a, p. 44). Anderen zouden die periode wellicht eerder kwalificeren als een tijd van *'elite directed participation'*, van mobilisatie van bovenaf, niet van een echte participatieve democratie.

Peter Mairs publicaties over de ontwikkeling van de vertegenwoordigende democratie hebben grote invloed gehad en zullen dat ook in de toekomst hebben. Begrippen als de kartelpartij en *'represen-*

tative vs. responsible government' zullen nog lange tijd tot het standaard vocabularium van de vergelijkende politicologie behoren. Iedereen die onderzoek doet naar de vertegenwoordigende democratie is schatplichtig aan Peter Mair; ikzelf ben dat zeker. Omdat ik het uiteindelijk niet eens ben met sommige van zijn interpretaties van de feiten, en omdat ik van oordeel ben dat zijn assumpties zijn diagnose bevooroordeelen, deel ik wel veel van Peter Mairs zorgen over de ontwikkeling van de vertegenwoordigende democratie, maar deel ik zijn pessimisme niet. Het is spijtig dat ik niet meer kan proberen hem te overtuigen.

Noot

1. Dit essay is een bewerking van de bijdrage van Rudy Andeweg aan het symposium 'Peter Mair: The Political Scientist; Reflections on his Work' dat op 26 maart 2012 aan de Universiteit Leiden werd gewijd aan zijn nagedachtenis.

Bibliografie

- Andeweg, R.B. & Thomassen, J.J.A. (2005). Modes of Political Representation; Toward a New Typology, *Legislative Studies Quarterly*, 30 (4), 507-528.
- Dalton, R., Farrell, D. & McAllister, I. (2011). *Political Parties and Democratic Linkage: How Parties Organize Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Esaiasson, P. & Holmberg, S. (1996). *Representation from Above; Members of Parliament and Representative Democracy in Sweden*. Aldershot: Dartmouth.
- Katz, R.S. & Mair, P. (1995). Changing Models of Party Organization and Party Democracy; The Emergence of the Cartel Party, *Party Politics*, 1 (1), 5-28.
- Mair, P. (1995). Political Parties, Popular Legitimacy and Public Privilege, *West European Politics*, 18 (3), 40-57.
- Mair, P. (2002). Populist Democracy vs. Party Democracy. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.) *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 81-98). Basingstoke: Palgrave.
- Mair, P. (2005) *Democracy Beyond Parties*. CSD Working Papers, Center for the Study of Democracy, UC Irvine (<http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/3291/viewcontent.pdf?sequence=1>).
- Mair, P. (2006a). Ruling the Void? The Hollowing of Western Democracy, *New Left Review*, 42, 25-51.
- Mair, P. (2006b). Polity-Scepticism, Party Failings, and the Challenge to European Democracy. 24th Uhlenbeck Lecture. Wasenaar: NIAS (<http://www.nias.nl/Content/NIAS/Publicaties/Uhlenbeck%20Lecture/Uhlenbeck%20Lecture%2024.pdf>).
- Mair, P. (2007). Political Opposition and the European Union (Leonard Schapiro Memorial Lecture 2006), *Government and Opposition*, 42 (1) 1-17.
- Mair, P. (2008). The Challenge to Party Government, *West European Politics*, 31 (1)2, 211-234.
- Mair, P. (2009). *Representative versus Responsible Government*. MPIfG Working Paper 09/8, Keulen: Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung (http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2010/2121/pdf/wp09_8.pdf).

- Mair, P. (2011). Is Governing Becoming More Contentious? In M. Rosema, B. Denters & K. Aarts (Eds.), *How Democracy Works; Political Representation and Policy Congruence in Modern Societies* (pp. 77-86). Amsterdam: Pallas Publications.
- Mair, P. (2011). *Bini Smaghi vs. the Parties: Representative Government and Institutional Constraints*. EUI Working Papers RSCAS 2011/22, Florence, Robert Schuman Centre for Advanced Studies. (http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/16354/RSCAS_2011_22.pdf?sequence=1).
- Manin, B. (1997). *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schattschneider, E.E. (1942). *Party Government; American Government in Action*. New York: Rinehart & Co.
- Van der Kouwe, E., Pennings, P. & Keman, H. (2011). Tussen Mandaat en Resultaat: Problemen in de Vertegenwoordigende Democratie? In R.B. Andeweg en J.J.A. Thomassen (Eds.), *Democratie Doorgelicht; Het Functioneren van de Nederlandse Democratie* (pp. 351-368). Leiden: Leiden University Press.
- Van Thijn, E. (1967). Van Partijen naar Stembusaccorden. In E. Jurgens *et al.*, *Partijvernieuwing* (pp. 54-73). Amsterdam: Arbeiderspers.